

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ та ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МУЗИЧНА АКАДЕМІЯ
імені А. В. НЕЖДАНОВОЇ

Чжан Тяньтянь

УДК 781.5/78.083.62

**ЖАНРОВА ЕВОЛЮЦІЯ ІНСТРУМЕНТАЛЬНОГО КАПРИЧІО:
ВІД ДЖ. ФРЕСКОБАЛЬДІ ДО Ф. МЕНДЕЛЬСОНА**

Спеціальність 17.00.03 – Музичне мистецтво

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата мистецтвознавства

Одеса – 2021

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі теорії музики та композиції Одеської національної музичної академії імені А. В. Нежданової Міністерства культури та інформаційної політики України

Науковий керівник: кандидат мистецтвознавства, професор
Мірошниченко Світлана Володимирівна,
Одеська національна музична академія
імені А. В. Нежданової, кафедра
теорії музики та композиції

Офіційні опоненти: доктор мистецтвознавства, професор
Шаповалова Людмила Володимирівна,
Харківський національний університет
імені І. П. Котляревського
завідувачка кафедри інтерпретології
та аналізу музики

кандидат мистецтвознавства, доцент
Каплієнко-Ілюк Юлія Володимирівна,
Чернівецький національний університет
імені Ю. Федьковича,
кафедра музики

Захист відбудеться «28» квітня 2021 року о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.857.01 по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) наук в Одеській національній музичній академії імені А. В. Нежданової за адресою: 65023, м. Одеса, вул. Новосельського, 63, Мала зала

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Одеської національної музичної академії імені А. В. Нежданової за адресою: 65023, м. Одеса, вул. Новосельського, 63.

Автореферат розіслано «...» березня 2021 року

В.о. вченого секретаря
спеціалізованої вченої ради,
доктор мистецтвознавства, професор

Л.І. Повзун

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Поняття капричіо, каприччо (буквально – каприз, примха) з'являються, щонайменше, з XVI століття, і найчастіше означають інструментальну п'єсу вільної форми у блискучому віртуозному стилі та сприймаються за змістом як типова химерна зміна епізодів і настроїв. Важко собі уявити, наскільки несподіваним, багатогранним і «вередливим» був історичний шлях становлення жанру капричіо, як найбільш суперечливого. Він постійно трансформується, перетворюється, переходить із однієї якості в іншу, при цьому залишається вільним, не передбачуваним за побудовою, набуває нових форм і рис. Протягом багатьох століть вбирав ознаки й особливості інших, різних жанрів, що паралельно розвивались, утворюючи своєрідний синтез виразних засобів.

Жанр капричіо сформувався в Італії на рубежі XVI-XVII століть у творчості яскравого представника італійської барочної інструментальної музики Дж. Фрескобальді. У результаті складного процесу поступового руйнування законів строгого стилю й формування вільного поліфонічного стилю, який протікав упродовж попередніх століть у західноєвропейській музиці, жанр капричіо узагальнився у творчості Й. С. Баха.

Подальший активний розвиток жанр капричіо отримав у добу романтизму, а саме у творчості Фелікса Мендельсона. Його капричіо отримали авторське наповнення принциповою новизною, що виходило із розуміння жанру, фортепіанної техніки та романтичного стилю того часу. Звернемо увагу, що відомостей стосовно жанру капричіо в творчості Мендельсона у вітчизняному музикознавстві практично немає, окрім декількох найбільш відомих творів, а саме *Rondo capriccioso* («Рондо капричіозо») для фортепіано e-moll op. 14 (1824) та *Capriccio brillant* («Блискуче капричіо») для фортепіано з оркестром h-moll op. 22 (1832). Проте виявляється, що цей жанр пронизує увесь творчий шлях композитора, постійно трансформуючись.

Основна властивість жанру капричіо – акцент на ефекті несподіваності, при незначних масштабах, п'єси насичені безліччю контрастів. Зазначимо, що до сьогодні капричіо залишається у низці відносно мало вивчених, практично відсутні самостійні дослідження розвитку та формоутворення жанру, тому жанрова еволюція інструментального капричіо – актуальна проблема сучасного музикознавства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до перспективного тематичного плану науково-дослідницької роботи Одеської національної музичної академії імені А. В. Нежданової на 2017-2021 роки, зокрема, до теми № 12 «Загальні проблеми теоретичного музикознавства».

Мета роботи – дослідити генезис жанру інструментального капричіо у творчості Дж. Фрескобальді та Й. С. Баха, виявити його характерні

особливості в різні історичні часові періоди; акцентувати різноманіття даного жанру у творчості Ф. Мендельсона.

Позначена мета сформуvalа напрям дослідження та зумовила необхідність рішення наступних завдань:

- розглянути капричіо як поняття та явище;
- дослідити генезис жанру капричіо;
- виявити ідентичність термінів «капричіо», «каприччо», «каприс»;
- проаналізувати капричіо Дж. Фрескобальді;
- окреслити специфіку капричіо Й. С. Баха;
- охарактеризувати творчість Ф. Мендельсона в контексті розвитку німецької культури;
- розглянути різновиди жанру інструментального капричіо в творчості Ф. Мендельсона;
- проаналізувати «чисті» капричіо Ф. Мендельсона;
- визначити прояв «жанрового синтезу» в капричіо Ф. Мендельсона.

Об'єкт дослідження – жанр інструментального капричіо як самостійний феномен у контексті розвитку музичної культури доби Бароко та Романтизму; **предмет дослідження** – жанрова еволюція інструментального капричіо у творчості Дж. Фрескобальді, Й. С. Баха, Ф. Мендельсона.

Матеріалом дослідження послужили інструментальні капричіо Дж. Фрескобальді, Й. С. Баха та Ф. Мендельсона.

Методологічну основу дослідження утворює поєднання історичного та теоретичного методів дослідження; прийомів логіко-аналітичного та історико-герменевтичного аналізу; структурно-композиційного, жанрово-стильового та текстологічного підходів.

Теоретична база роботи створена класичними та сучасними дослідженнями, присвяченими проблемам історії і теорії музики (Б. Асаф'єв, Т. Ліванова, І. Мартинов, В. Протопопов, К. Розеншильд, О. Роценко, Ю. Холопов, В. Холопова, Л. Шаповалова, Г. Шнеєрсон), історії і теорії культури (В. Задерацький, Ю. Лотман, А. Муха, Ю. Малишев, О. Маркова, С. Мірошніченко, М. Ржевська, А. Сохор, С. Шип), музично-теоретичними працями, в яких розробляється теорія жанру, форми, аналізу музичних творів (І. Котляревський, Л. Мазель, Є. Назайкинський, О. Руч'євська, О. Самойленко, Ю. Тюлін, В. Цуккерман, С. Овчаренко та ін.), працями, присвяченими творчості Дж. Фрескобальді, Й. С. Баха та Ф. Мендельсона.

Наукова новизна дослідження полягає у наступному:

Вперше:

- окреслюється генезис жанру інструментального капричіо;
- визначаються тлумачення жанру капричіо, що трансформуються у часі;
- характеризуються капричіо Дж. Фрескобальді;
- розглядається Капричіо E-dur BWV 993 Й. С. Баха;
- систематизуються інструментальні капричіо Ф. Мендельсона;

- аналізуються маловідомі Капричіо Ф. Мендельсона для фортепіано ор. 5, ор. 16 №1-3, ор. 118.
- вводиться до музикознавчого обігу термін «чистий» жанр.

Отримали подальший розвиток:

- аналіз драматургії програмного циклічного капричіо Й. С. Баха «На від'їзд улюбленого брата» BWV 992.

Уточнено:

- жанрово-стильові принципи аналізу інструментального капричіо.

Практичне значення дослідження. Результати дослідження можуть бути використані у навчальному процесі спеціальних курсів для студентів та аспірантів вищих навчальних закладів, зокрема таких, як «Теорія і історія музики», «Теорія і історія виконавства», «Аналіз музичних творів», для виконавської діяльності, тощо. Матеріали роботи можуть бути корисними для подальших наукових досліджень у сфері вивчення музичного мистецтва.

Апробація результатів дослідження. Дисертація обговорювалася на засіданнях кафедри «Теорії музики і композиції» Одеської національної музичної академії імені А. В. Нежданової. Матеріали дослідження, її основні положення та висновки апробовані автором на наступних конференціях (усього 14): Міжнародна наукова конференція «Музичне мистецтво та культура: Захід-Схід» (Одеса, 2016, 2017), XVIII Всеукраїнська молодіжна науково-творча конференція «Музичне мистецтво та наука на початку третього тисячоліття: до 105-річчя Одеської національної музичної академії ім. А.В. Нежданової» (Одеса, 2018); Міжнародна науково-творча конференція «Трансформація музичної освіти і культури: традиція та сучасність» (Одеса, 2016, 2017, 2018, 2020); Міжнародна науково-творча конференція «Захід-Схід: культура і мистецтво» (Одеса, 2019), Міжнародна науково-творча конференція «Захід-Схід: культура і мистецтво» студентська сесія (Одеса, 2020), Міжнародна науково-творча конференція «Захід-Схід: культура і сучасність» (Одеса, 2020), Міжнародна науково-творча конференція «Трансформація музичної освіти: культура та сучасність» (Одеса, 2019); IV Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасне музичне мистецтво як соціокультурне явище» (Дніпро, 2020), XXI Молодіжна Міжнародна науково-творча конференція online «Дні науки» (Одеса, 2020), IV Всеукраїнська науково-практична конференція «Роль і місце мистецької педагогіки у формуванні сучасної особистості» (Кам'янець-Подільський, 2021).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладено у 7 публікаціях, з яких п'ять – у спеціалізованих наукових виданнях, затверджених Міністерством освіти і науки України, 1 – у періодичному науковому іноземному виданні (Австрія).

Структура дисертації зумовлена специфікою її предмета і логікою розкриття теми, а також метою та головними завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, двох розділів, які включають сім підрозділів, висновків, що відображають основні результати дослідження, списку

використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи 196 сторінок, з них – 162 сторінки основного тексту. Список використаних джерел налічує 192 позиції.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **ВСТУПІ** обґрунтовується актуальність роботи та стан розробки обраної проблеми, визначаються мета і завдання, об'єкт, предмет, наукова новизна і практичне значення одержаних результатів, характеризуються матеріал, методологічні принципи і структура дисертації, вказуються публікації за темою роботи та апробації її основних положень.

У **РОЗДІЛІ 1. «ГЕНЕЗА ЖАНРУ ІНСТРУМЕНТАЛЬНОГО КАПРИЧІО»** проводиться етимологічний аналіз назви жанру музичного твору – «капричіо» та з'ясовується його співвідношення з іншими жанрами, демонструється, як поступово поняття «капричіо» поширилося і стало використовуватися в різних жанрах: від окремих п'єс до опер; зберігаючи при цьому змістовне навантаження – грайливість, примхливість, несподівану інтригу зіставлень контрастів.

У **підрозділі 1.1. «Капричіо як поняття та явище»** за результатами аналізу дефініції та історичних варіантів існування жанру капричіо зазначається, що це найбільш суперечливий жанр, який постійно трансформується, перетворюється, переходить з однієї якості до іншої, при цьому залишається вільним, не передбачуваним за будовою, набуває нових форм та рис.

Підкреслюється, що поняття капричіо, каприччо (італійською *capriccio* – буквально – каприз, примха; множина – каприччі), також каприс (французьке *caprice*) є ідентичні. Жанр капричіо (капрису) в музиці згадується з XVI століття, до нього належали багатоголосі вокальні п'єси типу мадригалу.

До середини XVIII століття капричіо, окрім скерцозних п'єс Й. Гайдна і Л. ван Бетховена, означало імпровізовані каденції, які дозволяли виконавцеві показати багатство своєї музичної фантазії, до такого трактування капричіо пізніше схилився і В. А. Моцарт. Вважається, що саме ці каденції стали прототипом романтичного капричіо, сенс якого трохи змістився у бік салонності та віртуозності викладення твору.

Епоха романтизму розвивала та акцентувала поривчасту, стихійну сутність капричіо, несподівані й різкі зіставлення тематизму, його романтичний порив та свободу форми. Капричіо XIX століття означає невелику, суперечливу за характером, швидку, віртуозну інструментальну п'єсу (для інструменту-соло або оркестру), яка синтезує різні жанрові ознаки.

За результатами аналізу багатьох можливих варіантів трактування поняття капричіо, узагальнюючі усі особливості розвитку жанру, зазначається, що *капричіо* – це, як правило, невелика інструментальна п'єса (часто програмного змісту), з віртуозним, «вередливим» характером. Має

зазвичай вільну форму. Капричіо часто насичене несподіваними зворотами та зіставленнями із можливим гострим, пікантним ритмом.

Підрозділ 1. 2. «Становлення жанру інструментального капричіо у творчості Дж. Фрескобальді» висвітлює особливості розвитку жанру в Італії на рубежі XVI-XVII століть. У порівнянні з майстрами попередніх епох, Дж. Фрескобальді постійно прагне затвердити себе як індивідуальність, зафіксувати це в творах, залишити свій підпис, що засвідчує його особу: такі, наприклад, твори як «Капричіо на Джирольметту» та Пісня під назвою «Фрескобальда».

Перша книга з 12 капричіо була написана у 1624 році (друга книга на жаль так і не з'явилася). Капричіо Дж. Фрескобальді можна розділити на три групи: 3 капричіо створені на теми сольмізаційного складу; 3 капричіо, в основі яких знаходиться певне стилістичне або технічне завдання; 6 капричіо на популярні або народні пісні.

Низку творів Дж. Фрескобальді присвятив практичному вирішенню проблем ранньобарочної гармонії, зокрема, дисонансам із їх затриманнями та розв'язаннями: це «Хроматичне капричіо із затриманнями у протирусі» та «Капричіо "жорсткостей"» (тобто дисонансів). Вигляд останньої п'єси дає уявлення про її проблематику: у виконавському плані вона надзвичайно корисна для виховання відчуття природного переходу затримання дисонансу в м'якше розв'язання. Це капричіо відрізняється від інших значною єдністю форми, яка досягається, зокрема, відсутністю проміжних, тридольних розділів.

Ставлення Дж. Фрескобальді до історичного жанру капричіо наповнено принциповою новизною, що бере початок від його розуміння жанру, поліфонічної техніки та своєрідного стилю того часу. Проведений цілісний аналіз «Капричіо на ку-ку» дозволяє уточнити змістовні компоненти. Репліка «ку-ку» у творі не статична. Як сопрано-остінато вона бере активну участь у розвитку драматургії капричіо, в його метричному змісті, вторгаючись у різне контрапунктичне співвідношення із численним тематизмом, неодноразово поступаючись місцем різним темам та їх розвитку, а також звучанню вільних голосів. У завершенні частин капричіо досить часто в репліці «ку-ку» поєднується менша тривалість із значно більшою, знаменуючи зупинку.

Капричіо на «Джирольметту» Дж. Фрескобальді є заключною частиною циклу "Fiori musicali", написаного у жанрі органної літургійної музики (містить 3 меси). Капричіо складається з шести контрастних розділів, що завершуються досконалими (перша, друга, п'ята і шоста частини) і недосконалими (третья частина) кадансами в "g" або в "c" іонійському (недосконалий каданс у четвертій частині). Зберігається ладове мислення – іноді стабільне, іноді змінне. В капричіо постійно варіюються дві основні теми, розвиваючись ритмічно, інтонаційно. З основної теми виокремлюються її частини, які потім, – іноді окремо – піддаються різній обробці. З появою

кожної нової теми музика загострюється, ритмічно насичується, хроматизується, стає більш жанрово визначеною.

Творчість Дж. Фрескобальді знаходилася на роздоріжжі строгого та вільного стилів. Його капричіо поліфонічні, багатотемні, багаточастинні, насичені програмністю явною чи скритою, написані за допомогою сопрано-або басо-остінато, насичені виразними гармоніями. Композитор прекрасно володів поліфонічною технікою, експериментував ефектами *durezza e ligature* (затримання та розв'язання), що лише з'явилися у ті часи.

У підрозділі 1.3. «Капричіо Й. С. Баха – як зразок жанру епохи Бароко» визначається, що у результаті складного процесу поступового руйнування законів строгого стилю й формування вільного поліфонічного стилю жанр капричіо у творчості Й. С. Баха узагальнив кращі досягнення поліфоністів XVI-XVII століть, увібравши їх художні принципи та прийоми музичної виразності.

«Капричіо на від'їзд улюбленого брата» BWV 992, 1704 («*Capriccio sopra la lontananza del suo fratello diletissimo*»), що присвячене братові Йоганну Якобу, на думку дослідників творчості Й. С. Баха, є найбільш оригінальним твором композитора, у якому не лише зображені у злегка іронічній формі окремі етапи прощання із братом та настрої, що пов'язані з ним, але й продемонстровані творчі досягнення молодого композитора. Вже у першому досвіді програмного капричіо очевидні риси зрілої творчості композитора: його іскрометний гумор, глибина втілення переживань, цілісність і завершеність структури та драматургічної форми, образність музичної мови, що передбачила його знамениті символи.

Композитором створені, одне за одним, два капричіо. Другий твір *Капричіо E-dur* (BWV993, 1705) (підзаголовок «*in honorem Johann Christoph Bachii Ohrdrufiensis*») Йоганн Себастьян написав у свої дев'ятнадцять років, присвячене старшому братові, якому він щиро хотів подякувати за опіку та музичну освіту і, можливо, твір подарований йому. Програма капричіо не виголошена, але явно передбачається. У протяжній чотириголосній фузі з оригінальною модулюючою темою, багаторазово проведеною в основній тональності, дотримані усі закони співвідношення теми та тональної відповіді. Капричіо закінчується оригінальною бравурною кодою, за певними ознаками його можна називати «Фуга та імпровізація»

Розділ 2 «ЖАНРОВА ЕВОЛЮЦІЯ КАПРИЧІО У ТВОРЧОСТІ ФЕЛІКСА МЕНДЕЛЬСОНА» висвітлює жанрово-стильові особливості інструментального капричіо видатного композитора.

Підрозділ 2.1. «Формування універсальної творчої особистості Ф. Мендельсона» надає можливості уточнити місце Мендельсона у культурних процесах Німеччини. Визначаються попередники та сучасники Ф. Мендельсона, творча спрямованість яких направлена на взаємодію, взаємовплив, співдружність, навчання та викладання, що дозволяє осмислити безперервний ланцюжок розвитку культури. Підкреслюється, що багатогранна діяльність Мендельсона – композитора, диригента, піаніста,

організатора музичних заходів, педагога, була прийнята просвітницькими ідеями. Безперечно, вершиною діяльності Мендельсона була організація в Лейпцизі у 1843 році першої німецької консерваторії. Її строго продумана система освіти виходила із інтересів і потреб суспільства. Створення першого музичного навчального закладу такого академічного типу в Німеччині стало колосальним здобутком музичної педагогіки XIX ст..

Композитор протягом життя активно засвоював відомі історичні жанри та створював оригінальні власні. Мендельсон ніколи не втрачав зв'язок із німецьким романтизмом, у музиці втілював особисте розуміння світу, розкриваючи свою душу. Композитора незмінно приваблювали побутові форми німецької міської музики – романс, камерний ансамбль, різні види домашнього фортепіанного музикування. Характерний стиль сучасних XIX-му століттю побутових жанрів проник навіть у твори, написані ним у монументально-класичній манері. При цьому зазначається, що Ф. Мендельсон не наслідував класиків та композиторів епохи бароко, але намагався відродити їх життєздатні та передові принципи. У Мендельсона відображено характерне для Німеччини XVIII ст. розуміння музики як мови, іноді навіть запозичення конкретних прийомів або жанрів, притаманних минулому.

Підрозділ 2.2. «Жанрові привілеї Фелікса Мендельсона: капричіо» характеризує своєрідність творчої спадщини композитора. Мендельсона приваблювали різні жанри та форми, а також, відповідно, різні виконавські засоби виразності. Разом із тим, Фелікс Мендельсон захоплюється *стихією концертної гри*, концертного виконавства – віртуозним блиском, святковістю, піднесеністю руху, що відповідало артистичній природі його натури. Ці особливості виявилися *характерними для жанру капричіо*, якому Мендельсон приділяв значної уваги.

Підкреслюється, що в жодному науковому джерелі XX ст. не зустрічається повного списку творів Ф. Мендельсона, у багатьох підручниках з музичної літератури та історії музики зарубіжних країн про капричіо взагалі не згадується; чи в переліку творів вказуються лише Rondo capriccioso (Рондо капричіозо) для фортепіано e-moll op. 14 (1824) та Capriccio brillant («Блискучий капричіо») для фортепіано з оркестром h-moll op. 22 (1832). Із нумерацією опусів, назвою та роками створення капричіо досі існує плутанина, що спричинена неточністю перекладу, відсутністю систематизації та авторських вказівок.

Усі композиції Ф. Мендельсона, що пов'язані безпосередньо або певною мірою з жанрами капричіо, охоплюють різні періоди його творчої діяльності. Це: Капричіо для фортепіано fis-moll, op. 5 (1825) – написане у 16 років; Rondo capriccioso для фортепіано e-moll/E-dur, op. 14 (1824) – написане у 15 років (у 1830 році композитор подарував його в Мюнхені коханій жінці, піаністці Дельфіне фон Шаурот); Фантазія-каприс для фортепіано a-moll, op. 16 №1 (1921-1922); Капричіо для фортепіано op. 16 №2, яке часто публікують під назвою Фантазія-капричіо; Капричіо для фортепіано op. 16 №3, яке також

часто публікують під назвою Фантазія-капричіо; *Capriccio brillant* для фортепіано з оркестром *h-moll* op. 22 (1832) («Блискуче капричіо»); *Rondo brillant* для фортепіано з оркестром *Es-dur* op. 29 (1834); Капричіо для фортепіано *a-moll*, op. 33 №1 (з уточненням *Adagio quasi Fantasia*), 1834; Капричіо для фортепіано op. 33 №2, *E-dur*, 1835; Капричіо для фортепіано op. 33 №3, *b-moll*, 1833; Скерцо-капричіо для фортепіано *fis-moll* (1835-1836); Капричіо для фортепіано *E-dur*, op. 118, (1837).

Відзначено важливу думку, що Ф. Мендельсон індивідуально ставився до жанру капричіо та своєрідно розумів його, постійно змінював інтерпретацію сутності жанру. *Капричіо як жанр у добу романтизму* трактується Ф. Мендельсоном як інструментальна (сольна чи оркестрова) п'єса вільної форми у блискучому, віртуозному стилі, часто з химерною зміною епізодів, настроїв, а також з введенням у середині творів рис інших жанрів, що зазвичай не мають закріплених за ними конкретних змістовних властивостей.

У підрозділі 2.3. «Втілення “чистого” жанру капричіо у творчості Ф. Мендельсона» аналізуються твори, що мають однозначну визначену автором назву жанру. «Чистий» жанр капричіо Фелікса Мендельсона для фортепіано зустрічається одного разу в ранній період творчості – Капричіо *fis-moll*, op. 5 (1825), надалі в період розквіту – Капричіо для фортепіано op. 33 №2, *E-dur*, (1835), Капричіо для фортепіано op. 33 №3, *b-moll*, (1833), а також на завершенні творчого шляху – Капричіо op. 118 (1837).

Капричіо для фортепіано op. 5, fis-moll за образним змістом можна визначити як драматично-фантастичну сцену. Фактурний виклад теми викликає стійкі асоціації із піднесено-казковими настроями, а інтонаційний зміст визначається помітним впливом творчості Й. С. Баха. Вже в ранньому періоді творчості (op. 5) Ф. Мендельсон продемонстрував високий професіоналізм у володінні композиторською технікою, формоутворенням. Для цього твору характерні: багатозначна насичена одночастинність; відносна самостійність розділів, пов'язаних одночастинністю твору; використання великої сонатної форми з синтетичною репризою та епізодом замість розробки; протиставлення гомофонно-гармонічної та поліфонічної фактури; монотематизм крайніх розділів Капричіо (експозиція та реприза), а також епізоду (експозиція, розробка, реприза); пронизуюча твір варіаційність, варіантність; стриманість фактурних видозмін; позначена пісенність мелодичних основ; характерність внутрішнього скерцозного та токатного характеру жанрового звучання.

Капричіо для фортепіано op. 118, E-dur/e-moll – більш пісенне, характеризується багатотемністю як в експозиції, так в розробці і репризі. Основні риси Капричіо op. 118: наявність невеликого вступу *Andante* і широко розвиненої основної частини *Allegro*; тональність *E-dur* замінена на однойменну *e-moll*; розмір змінний – 6/8 на *C*; пісенно-танцювальний рух в *Andante* і постійне віртуозне звучання *Allegro*, яке реалізується за допомогою різних ритмічних груп. Форма Капричіо визначається складна тричастинна з

динамічною репризою і, в той же час, з наявністю сонатних зв'язків, де в ролі побічної партії може виступати менш яскрава третя тема, яка за масштабами і місцем розташування в експозиції природніше могла б виконувати роль завершальної.

Підрозділ 2.4. «Прояв жанрового синтезу в інструментальних капричіо Ф. Мендельсона» характеризує численні та різноманітні приклади. Мендельсон ніби експериментував можливості сполучення капричіо з різними іншими жанрами та визначеннями (наприклад, «діамантовий»). Жанровий синтез виявляється у наступних творах Фелікса Мендельсона: *Капричіо для фортепіано a-moll, op. 33 №1* (з уточненням *Adagio quasi Fantasia*, тобто з натяком на подвійність жанру); з подвійним жанром – *Скерцо-капричіо для фортепіано (1835-1846, WOO)*, *Rondo capriccioso для фортепіано з оркестром, e-moll op. 14*; також сюди (уточнення техніки виконання жанру) відносяться *Capriccio brillant для фортепіано з оркестром h-moll op. 22*, і по аналогії *Rondo brillant для фортепіано з оркестром Es-dur op. 29*, яке можна вважати жанром капричіо за внутрішньою змістовністю.

Окрема увага приділяється творам похідної поліжанрової спрямованості.

Відвертий жанровий синтез у поєднанні з синонімом капричіо – каприсом зустрічається у *Трьох Фантазіях-каприсах для фортепіано, op. 16*. Цей опус написаний у ранньому періоді творчості (у двадцятирічному віці). Усі п'єси різко контрастні за змістом, формою втілення, за масштабами, темпом та жанровою наповненістю. У авторському визначенні "фантазія-каприс" відбувається змішення двох жанрів з вільною структурою, з віртуозним, імпровізаційним розвитком.

«*Рондо-капричіозо*» для фортепіано *op. 14, E-dur (1824-1830)* – показовий приклад концертного, яскравого романтичного твору. Цю особливість автор підкреслив у назві, вказавши жанр «капричіо». На момент створення п'єси жанр «капричіо» вже мав свою тривалу історію в європейській музиці, але в даному випадку композитор додає жанро-форму рондо, утворюючи своєрідний жанровий синтез. Означений автором у назві п'єси термін рондо слід розуміти і як жанрову основу (моторика, танцювальність), і будову (структура п'ятичастинного класичного рондо). Завдяки віртуозному та динамічному руху думки у поєднанні з острівцями ліричного пісенного початку, композиторові вдалося у творі добитися особливого відчуття новизни, яскравості образів. Основою музичного формоутворення в капричіозо є цілісність та закінченість образів, притому їх взаємозв'язок, похідність та в той же час співставлення з контрастною образністю, органічно влітаються до загального контексту драматургії.

Як зразок втілення жанру капричіо у концертних творах Ф. Мендельсона аналізується «*Блискуче капричіо*» для фортепіано з оркестром *op. 22, h-moll (1831-1832)*. Твір має специфічне значення у творчості композитора, адже на його прикладі простежуються еволюційні

тенденції творчості Мендельсона до об'єктивності художнього висловлювання, що проявляються через особливий тип ліризму композитора, який додає певну рису власної індивідуальності. Окремо слід виділити концертну форму реалізації та втілення різних технік концертно- та романтично-фортепіанних прийомів, серед яких охоплення широкого діапазону при загальній прозорості фактури, що створює враження «звукової атмосфери», майстерно вплетені імітації, які «спалахують» у різних октавах подібно іскоркам та надають музиці своєрідну барвистість та іноді відтінок завзятої жартівливості, що саме притаманно жанру капричіо.

У **ВИСНОВКАХ** підсумовано результати дослідження.

Розглянуто термін капричіо як поняття та явище. Визначено, що жанр капричіо досить старовинний, у різні історичні періоди, і, навіть, водночас, представляє новий інваріант відтворення і потребує іншого розуміння та розкриття особистостей твору. Основна властивість жанру капричіо – акцент на ефект несподіваності, за відносно незначними масштабами, п'єси насичені безліччю контрастів. Найчастіше капричіо означає інструментальну п'єсу явної чи скритої програмності, вільної форми у поглиблено поліфонічному стилі (строгому, проміжному, у наступному вільному), пізніше в блискучому віртуозному стилі, та сприймається за змістом як типова химерна зміна тематизму, епізодів та настроїв. Підкреслено, що поняття капричіо, каприччо, каприс (буквально – каприз, примха) є ідентичні. Зазначено, що жанр капричіо асоціюється зі значною кількістю інших жанрів, таких, як фантазія, скерцо.

Запропоновано загальне визначення жанру капричіо: це найбільш суперечливий жанр, який постійно трансформується, перетворюється, переходить з однієї якості в іншу, при цьому залишається вільним, непередбачуваним за будовою, набуває нових форм та рис.

Проаналізовано інструментальні капричіо Дж. Фрескобальді. Початкова тема його багатотемних, багаточастинних капричіо – одна (рідше дві), але в кожній частині тема (теми) набуває новий вигляд, тобто звучить у характерному новому варіанті (змінюється загальний характер руху, темп, метр й так далі), відповідно й уся частина витримується в іншому викладі – то більш, то менш поліфонічному, то більш співучому, то інструментально-жвавішому. Поступово впроваджуються нові теми, які взаємодіють з попередніми та внутрішньо розвиваються. Намічаються контрасти між частинами (ритмічні, метричні, динамічні), хоча вони й пов'язані єдиним тематизмом та його варіантами.

Цілісний аналіз «*Капричіо на ку-ку*» та багатотемного *Капричіо на «Джирольметту»* демонструє, що Дж. Фрескобальді використовує різні *принципи поліфонічного перетворення*. До них відносяться версія та інверсія різних тем; постійна зміна ритмічного змісту тематизму; трансформація особливостей тем, їх похідність, варіантність, поєднання різних елементів тем, складний вертикально-пересувний та горизонтально-пересувний контрапункти; стрето двоголосне та триголосне; імітації; неодноразове

зчеплення кінцівки теми та її початку; скорочення, усікання, трансформація початку, кінця, середини тематичного матеріалу.

Нове, чим збагатив музичну мову того часу Дж. Фрескобальді, можна оцінювати, користуючись сучасними критеріями: музикант сьогодення повинен усвідомлювати *тематичні особливості*, до яких йому доводиться привчати свій слух, усе інше в музиці Фрескобальді легко доступне нашому емоційному сприйняттю.

Означено специфіку циклічного програмного «*Капричіо на від'їзд улюбленого брата*» BWV 992, 1704 («*Capriccio sopra la lontananza del suo fratello diletissimo*») Й. С. Баха. Це найбільш оригінальний твір молодого композитора, який характеризує особливості жанру капричіо доби Бароко. Твір можливо розглядати як створений у контрастно-складеній формі, де спостерігаються риси циклічної сонати з внутрішнім міні циклом (дві завершальні частини).

Проаналізовано капричіо Й. Баха E-dur, BWV993, 1705 (підзаголовок «*in honorem Johann Cristoph Bachii Ohrdrufiensis*»). Це капричіо написане в формі чотириголосної фуги, зазначено, що не співпадає жанр та форма його наповнення.

Виявлено, що жанр *капричіо доби бароко* у Й. С. Баха – це програмний (з явною чи скритою програмністю) інструментальний твір, циклічний багаточастинний чи одночастинний, нестандартної форми, розповідного чи блискучого віртуозного стилю, наповнений типовою химерною зміною епізодів та настроїв.

Охарактеризовано творчість Ф. Мендельсона в контексті розвитку німецької культури. У творчості композитора відчувається значний вплив фортепіанного мистецтва класичного періоду. Адже Ф. Мендельсон велику частину уваги при подальшому житті приділяв просвітницькій діяльності. Тому образний зміст разом із виразовими можливостями елементів музичної виразності носить характер героїчної піднесеності та монументальності. Все це свідчить про синтез класичного та романтичного начала, що визначає образну побудову твору – урівноважений, життєстверджуючий і гармонічний.

Підкреслено, що розквіт жанру капричіо припадає на добу романтизму, особливо він відзначився у творчості Ф. Мендельсона. Уточнено значення композитора у культурних процесах, що відбувалися Німеччині ХІХ ст.. Акцентовано на своєрідну долю творчої спадщини Фелікса Мендельсона. За життя і деякий час після смерті композитора громадська думка була схильна оцінювати композитора як найбільшого і улюбленішого музиканта післябетховенської епохи.

Переважне місце у фортепіанній музиці Ф. Мендельсона займають не дуже великі п'єси, різноманітні за змістом. Перш ніж створити свої перші «Пісні без слів», Мендельсон впродовж десяти років (з 1820 року) писав фортепіанні п'єси в різних жанрах: капричіо (Капричіо оп. 5; «Три фантазії або каприси» оп. 16; Rondo capriccioso – «Рондо капричіозо» для фортепіано

e-moll op. 14,1824), прелюдії, прелюдії із фугами, етюд, фантазії, 7 характерних п'єс op. 7. Ранньоромантична фортепіанна мініатюра, що бере початок у музиці добарочної та барочної доби, як правило, мала очевидні побутові прообрази: або популярні жанри, прості структури, або нібито імпровізації з пасажами в мініатюрних дошопенівських прелюдях.

Розглянуто різновиди жанру інструментального капричіо в творчості Ф. Мендельсона. Усі композиції, що пов'язані безпосередньо або певною мірою з жанрами капричіо, охоплюють різні періоди його творчої діяльності: наприклад, op. 5, op. 14, op. 16 №1, op. 16 №2, op. 16 №3; op. 22, op. 29; op. 33№1, op. 33№2, op. 33№3; WoO, op. 118.

Жанр капричіо дуже різнобічно використовувався композитором у чистому вигляді та у жанровому синтезі у фортепіанних та оркестрово-фортепіанних творах. Охарактеризовано зразки «чистого» жанру (це твори з жанром, що однозначно визначені композитором) капричіо – op. 5 і op. 118.

Капричіо для фортепіано op. 5 – молодіжне, щире, велике, створене у досить складній формі з використанням ніби всіх принципів розвитку, які на той час були відомі юному композитору, навіть, можливо, перенасичене ними. Між тим, твір слухається із захопленням і залишає чудове враження. Виразні прийоми в капричіо op. 5 позначені своєю оригінальністю та небувало тонкими співставленнями відтінків звучання, що створюють скерцозно-романтичні образи. Особливо яскраво це проявляється в віртуозних епізодах з ефектними октавними пасажами, характерними для концертних творів композиторів епохи романтизму.

Капричіо для фортепіано op. 118 – більш пісенне, має спокійний, колоритний, з якими контрастними темами вступ та швидку, кришталеву, блискавичну, наповнену «дрібною» технікою, основну частину, із наміченою тричастинною формою з рисами сонатності та рондальності. Твір багатотемний, з явним порушенням масштабності тематичного матеріалу в експонуванні, розвитку тем та їх динамічною і синтетичною репризністю, з введенням нових тем у середині, що дає можливість претендувати на рондальність; знову з різними принципами розвитку, з багатими композиційними прийомами.

Означено, що Ф. Мендельсон використовує *жанровий синтез* чи *подвійні жанри*: Капричіо quasi Fantasia (для фортепіано з оркестром); Фантазії-каприси (для фортепіано); Rondo capriccioso (для фортепіано з оркестром); Скерцо-капричіо (для фортепіано). Уживає він і *прикметники відносно жанру*: Capriccio brillant (для фортепіано з оркестром) і аналогічно Rondo brillant (для фортепіано з оркестром).

Завдяки впливу епохи, *Фантазії-каприси для фортепіано op. 16* Мендельсона запозичили поривчасту, стихійну сутність, несподівані та різкі зіставлення тематизму, романтичний запал і свободу форми. Проте гармонічна ясність і чітка стрункність фактури надають творам цього жанру «класичні» риси. Подвійне позначення жанру демонструє, що відбувався процес пошуків адекватного жанрового позначення, яке пізніше привело до

створення нового жанру фортепіанної романтичної мініатюри, – пісні без слів.

«Рондо-капричіозо» для фортепіано ор. 14 за особливістю формоутворення ніби продовжує Капричіо ор. 5: складна тричастинна форма з внутрішнім наповненням – сонатністю, рондо-сонатністю, варіантністю розвитку, безліччю похідних варіантів основного лейтмотиву та повним порушенням масштабності.

«Блискуче капричіо» для фортепіано з оркестром ор. 22, *h-moll* представляє певне своєрідне перетворення жанру, адже твір за розмірами невеликий, але за змістом має цікаві нюанси, назва «Блискуче» не відноситься до програмної характеристики, лише підкреслює концертно-віртуозне начало.

Отже саме у жанрі капричіо спостерігається найбільш яскрава внутрішньо-жанрова трансформація у процесі розвитку творчості Мендельсона.

Важлива грань оригінальності даного жанру творів Ф. Мендельсона полягає в багатозначності, що інтригує. Вона утворюється як правило за рахунок незвичайної форми та структури тематичних блоків, а також загальної стереоскопічності. Найбільше це є актуальним стосовно *сфери казково-фантастичної образності*. Тому відчувається, що Мендельсон тяжіє до принципів стриманості та впевненості, що і створює характер звучання м'якості, поетичності та мрійливості. Реалізація жанру капричіо в цьому випадку є класично-романтичною. Враховуючи витриманість в академічному тонусі, весь час відчувається легка драматизація. Тому більшість творів позначена певною імпульсивною *токатністю*.

Як зазначено в музикознавчій літературі, джерело реалізації творчої фантазії Мендельсона в жанрах капричіо базується на його інтересі до німецької національної культури. Аналіз Капричіо Ф. Мендельсона, доводить наявність в музиці композитора безліч типових романтичних образів: «музичних моментів», що відображають як і душевний стан людини, так і химерну фантастику, в якій немає нічого похмурого, «демонічного».

Образний світ музики Мендельсона широкий, але в фортепіанних п'єсах переважає лірика – меланхолічна і елегічна, світла, радісна та скерцозна віртуозність, і, навіть, фантазійність, серйозні вдумливі образи в варіаційних циклах. У величезному масиві фортепіанної музики першої половини ХІХ ст. капричіо Фелікса Мендельсона-Бартольді завоювали міцні позиції – завдяки змістовності, оригінальності, довершеності форми, яскравому мелодизмові, природності висловлювання. Композитор ніби підвів підсумок розвитку даного жанру в епоху романтизму, продемонструвавши його індивідуальні особливості та зосередженість на внутрішній специфіці піанізму. Ф. Мендельсон професійно суміщає барочне минуле та сучасне романтичне, вбираючи принципи музичного мислення ХІХ століття та передбачаючи майбутню музичну мову ХХ століття.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ у спеціалізованих фахових виданнях України:

1. Чжан Тяньтянь. Каприччио как понятие и явление. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. Київ: Міленіум, 2017. №2. С. 194–199.
2. Чжан Тяньтянь. «Каприччио на отъезд возлюбленного брата» (Capriccio sopra la lontananza del suo fratello diletissimo) И. С. Баха – как образец жанра. *Музичне мистецтво і культура*. Науковий вісник Одеської національної музичної академії імені А. В. Нежданової, 2017. Вип. 25. С. 134–146.
3. Чжан Тяньтянь. Жанровые предпочтения Феликса Мендельсона: каприччио. *Музичне мистецтво і культура*. Науковий вісник Одеської національної музичної академії імені А. В. Нежданової, 2018. Вип. 27. №2. С. 213–223.
4. Чжан Тяньтянь. Каприччио в творчестве Джироламо Фрескобальди. *Музичне мистецтво і культура*. Науковий вісник Одеської національної музичної академії імені А. В. Нежданової, 2019. Вип. 28. Кн. 1. С. 102–117.
5. Чжан Тяньтянь. Каприччио на «Ку-ку» Джироламо Фрескобальди. *Музичне мистецтво і культура*. Науковий вісник Одеської національної музичної академії імені А. В. Нежданової, 2019. Вип. 28. Кн. 2. С. 236–248.

в іноземному науковому періодичному виданні:

1. Чжан Тяньтянь. Первое обращение Ф. Мендельсона к жанру каприччио. *European Journal of Arts. Scientific journal*. Vienna, 2020. №3. P. 184–187.

АНОТАЦІЯ

Чжан Тяньтянь. Жанрова еволюція інструментального каприччіо: від Дж. Фрескобальді до Ф. Мендельсона. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства за спеціальністю 17.00.03. – Музичне мистецтво. – Одеська національна музична академія імені А. В. Нежданової. Міністерство культури та інформаційної політики України. – Одеса, 2021.

У роботі досліджується генеза жанру інструментального каприччіо; Розглянуто термін каприччіо як поняття та явище. Визначено, що жанр каприччіо досить старовинний, у різні історичні періоди, і, навіть, водночас, представляє новий інваріант відтворення і потребує іншого розуміння та розкриття особистостей твору. Запропоновано загальне визначення жанру каприччіо: це найбільш суперечливий жанр, який постійно трансформується, перетворюється, переходить з однієї якості в іншу, при цьому залишається вільним, непередбачуваним за будовою, набуває нових форм та рис.

Проаналізовано інструментальні капричіо Дж. Фрескобальді. Цілісний аналіз «*Капричіо на ку-ку*» та багатотемного *Капричіо на «Джирольметту»* демонструє, що Дж. Фрескобальді використовує різні *принципи поліфонічного перетворення*. До них відносяться версія та інверсія різних тем; постійна зміна ритмічного змісту тематизму; трансформація особливостей тем, їх похідність, варіантність, поєднання різних елементів тем, складний вертикально-пересувний та горизонтально-пересувний контрапункти; стрето двохголосне та триголосне; імітації; неодноразове зчеплення кінцівки теми та її початку; скорочення, усікання, трансформація початку, кінця, середини тематичного матеріалу.

Окреслюється специфіку капричіо Й. С. Баха, виявлено, що жанр *капричіо доби бароко* у Й. С. Баха – це програмний (з явною чи скритою програмністю) інструментальний твір, циклічний багаточастинний чи одночастинний, нестандартної форми, розповідного чи блискучого віртуозного стилю, наповнений типовою химерною зміною епізодів та настроїв.

Підкреслено, що розквіт жанру капричіо припадає на добу романтизму, особливо він відзначився у творчості Ф. Мендельсона. Розглянуто різновиди жанру інструментального капричіо в творчості Ф. Мендельсона. Жанр капричіо дуже різнобічно використовувався композитором у чистому вигляді та у жанровому синтезі у фортепіанних та оркестрово-фортепіанних творах. Охарактеризовано зразки «*чистого*» жанру (це твори з жанром, що однозначно визначені композитором) капричіо: *Капричіо для фортепіано ор. 5* – молоде, щире, велике, створене у досить складній формі з використанням ніби всіх принципів розвитку, які на той час були відомі юному композитору, навіть, можливо, перенасичене ними. *Капричіо для фортепіано ор. 118* – більш пісенне, має спокійний, колоритний, з якими контрастними темами вступ та швидку, кришталеву, блискавичну, наповнену «дрібною» технікою, основну частину, із наміченою тричастинною формою з рисами сонатності та рондальності.

Означено, що Ф. Мендельсон використовує *жанровий синтез* чи *подвійний жанр*. Охарактеризовано жанрово-стильові особливості *Фантазій-каприсів ор.16 для фортепіано; Rondo capriccioso для фортепіано ор. 114, Capriccio brillant для фортепіано з оркестром ор. 33*. Підкреслено, що саме у жанрі інструментального капричіо спостерігається найбільш яскрава внутрішньо-жанрова трансформація у процесі розвитку творчості Мендельсона.

Ключові слова: капричіо, жанр, форма, «чистий» жанр, жанровий синтез, бароко, романтизм, Дж. Фрескобальді, Й.С. Бах, Ф. Мендельсон.

ANNOTATION

Zhang Tiantian. Genre evolution of the instrumental capriccio: from G. Frescobaldi to F. Mendelssohn. - A qualifying scientific work on the rights of a

manuscript.

A thesis for a PhD degree in Art Studies in specialty 17.00.03. - Musical art. - Odessa National A. V. Nezhdanova Music Academy. Ministry of culture and information policy of Ukraine. – Odessa, 2021.

The genesis of the instrumental capriccio genre is studied in the work. The term capriccio is considered as a concept and phenomenon. It has been determined that the capriccio genre is quite ancient, in different historical periods, and even, at the same time, represents a new invariant of reproduction and requires a different understanding and disclosure of the characters of the work.

A general definition of the capriccio genre is proposed as follows – it is the most controversial genre, which is constantly transformed, changed; it passes from one grade to another, while remaining free, unpredictable in its structure, it acquires new forms and features.

The instrumental capriccio of G. Frescobaldi is analyzed. A holistic analysis of “*Capriccio on the cuckoo’s call*” and polythematic “*Capricciosopra la Girolmeta*” shows that G. Frescobaldi uses different *principles of polyphonic transformation*. These include the version and inversion of various themes; constant change of rhythmic content of thematics; transformation of features of themes, their derivation, variability, combination of different elements of themes, complex vertically-invertible and horizontally-invertible counterpoints; two-part and three-part stretto; imitations; repeated coupling of the end of the theme and its beginning; reduction, syncopation, transformation of the beginning, end and middle of the thematic material.

The specifics of capriccio of J. S. Bach are defined. It has been discovered that the capriccio genre of J. S. Bach during the Baroque period is a programmatic (with explicit or hidden program features) instrumental work, cyclic multipart or one-part, of non-standard form, narrative or brilliant virtuoso style, filled with a typical bizarre change of episodes and moods.

It is emphasized that the golden age of the capriccio genre dates back to Romanticism, it was especially prominent in the works of F. Mendelssohn. Varieties of the instrumental capriccio genre in the works of F. Mendelssohn are considered. The capriccio genre was widely used by the composer in its pure form and in the genre synthesis in piano and orchestral-piano works. Examples of the “*pure*” genre of the capriccio (these are the works with the genre that are expressly defined by the composer) are characterized: *Capriccio op. 5* is modern, sincere, great, written in a rather complex form with the use of all the principles of development, which at that time were known to a young composer, even, perhaps, oversaturated with them. *Capriccio op. 118* is more melodious; it has a calm, colorful introduction with bright contrasting themes and a fast, crystal, vivid main part, filled with “*fine*” technique, with a planned three-part form with features of sonata and rondality.

It is noted that F. Mendelssohn uses *genre synthesis* or *double genre*. The genre-style features of *Fantasies-Caprices op.16 for piano* are characterized; *Rondo capriccioso for piano op. 114*, *Capriccio brillant for piano and orchestra*

op. 33. It is emphasized that it is in the genre of the instrumental capriccio that the most striking intra-genre transformation is observed in the process of development of Mendelssohn's works.

Key words: capriccio, genre, form, "pure" genre, genre synthesis, the Baroque period, Romanticism, G. Frescobaldi, J. S. Bach, F. Mendelssohn.

Підписано до друку 23.03.2021 р.
Обсяг 0,9 авт. арк. Формат 60x90/16
Тираж 120 прим. Папір друкарський. Різографія.
Надруковано з готового оригіналу-макету.
Інформаційно-видавничий центр ПНПУ ім. К. Д. Ушинського
65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26
тел. (048) 732-18-84